

TURK VA O'ZBEK TILIDA MUROJAAT SHAKLLARI: MADANIYATLARARO TAFOVUT VA METODIK YONDASHUV

Abduraximova Nigora Azizovna
nigoraabduraximova@uzswlu.uz
Ikkinchi chet tili kafedrasi, o'qituvchi
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada turk va o'zbek tillarida murojaat shakllarining lingvistik va madaniy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Murojaat birliklari ijtimoiy munosabat, ierarxiya, hurmat darajasi hamda milliy mentalitetni aks ettiruvchi muhim kommunikativ vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda ikki tildagi shaxs olmoshlari, unvonlar, qarindoshlik atamaları, kasbiy murojaatlar va pragmatik strategiyalar o'rganiladi. Shuningdek, madaniyatlararo tafovutlar chet tilini o'qitish jarayonida qanday metodik yondashuvlarni talab etishi tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, turk va o'zbek tillarida murojaat shakllari umumturkiy ildizlarga ega bo'lsa-da, ijtimoiy-psixologik va tarixiy omillar ularning qo'llanilishida sezilarli farqlarni yuzaga keltirgan. Maqolada kommunikativ kompetensiyani shakllantirish uchun pragmatik va madaniy komponentlarni integratsiya qilish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: murojaat shakllari, pragmatika, madaniyatlararo kommunikatsiya, turk tili, o'zbek tili, lingvistik kompetensiya, sotsiolingvistika, metodika.

Kirish

Til nafaqat axborot almashish vositasi, balki jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, qadriyatlari va madaniy stereotiplarini aks ettiruvchi tizimdir. Murojaat shakllari esa bu tizimning eng sezgir va pragmatik jihatlaridan biri hisoblanadi. Muloqot jarayonida kimga, qanday shaklda va qanday ohangda murojaat qilish ijtimoiy masofa, yosh, maqom, kasb va madaniy kontekst bilan bevosita bog'liq.

Turk va o'zbek tillari umumturkiy ildizga ega bo'lishiga qaramay, tarixiy taraqqiyot, siyosiy tizim va ijtimoiy mentalitet ta'sirida murojaat birliklarining qo'llanilishida o'ziga xos xususiyatlar shakllangan. Shu bois mazkur maqolaning maqsadi ikki til misolida murojaat shakllarini qiyosiy tahlil qilish hamda ularning chet tilini o'qitish jarayonidagi metodik ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Asosiy qism

Murojaat shakllarining lingvistik tasnifi

Turk va o'zbek tillarida murojaat shakllarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

Shaxs olmoshlari asosidagi murojaat

Unvon va lavozim asosidagi murojaat

Qarindoshlik terminlari orqali murojaat

Hurmat va ierarxiyani bildiruvchi affiks va qo'shimchalar

Pragmatik yumshatish strategiyalari

1. Shaxs olmoshlari: "sen" va "siz" oppozitsiyasi

Har ikki tilda ham "sen/siz" qarama-qarshiligi mavjud bo'lib, u ijtimoiy masofa va hurmat darajasini bildiradi. O'zbek tilida "siz" ko'plik shakli orqali hurmat ifodalanadi. Turk tilida ham "sen" va "siz" oppozitsiyasi mavjud, biroq kundalik muloqotda "siz"dan foydalanish chegaralari biroz boshqacharoq.

Masalan, turk tilida yaqin tanishlar orasida tezroq "sen"ga o'tish kuzatiladi. O'zbek madaniyatida esa yosh va maqom omili ko'proq konservativ tarzda saqlanadi.

2. Unvon va kasbiy murojaatlar

Turk tilida "Bey", "Hanım", "Hocam", "Müdürüm" kabi murojaat shakllari keng qo'llaniladi. O'zbek tilida esa "aka", "opa", "ustoz", "domla", "rahbar", "janob" kabi birliklar ishlatiladi.

Muhimi shundaki, o'zbek tilida qarindoshlik terminlari ijtimoiy muloqotda ham faol qo'llanadi ("aka", "opa" begonalarga ham aytiladi). Turk tilida esa kasbiy yoki ism + unvon modeli ko'proq ustuvor ("Ahmet Bey", "Ayşe Hanım").

Bu holat madaniy tafovutni ko'rsatadi: o'zbek muloqotida yaqinlik va samimiylik modeli kuchliroq, turk muloqotida esa individuallik va shaxsiy identifikatsiya ustunroq.

3. Qarindoshlik terminlari orqali murojaat

O'zbek tilida qarindoshlik atamalari ijtimoiy hurmat vositasi sifatida keng ishlatiladi. Masalan, "amaki", "xola", "opa", "aka" kabi birliklar begona kishilarga ham nisbatan qo'llanishi mumkin.

Turk tilida ham "abi", "abla", "amca", "teyze" ishlatiladi, biroq ularning qo'llanilish doirasi nisbatan torroq va kontekstga bog'liq.

Bu tafovut mentalitet va ijtimoiy yaqinlik konsepsiyasidagi farqlar bilan izohlanadi.

Madaniyatlararo tafovut

Murojaat shakllari madaniyatlararo kommunikatsiyada muhim rol o'ynaydi. Noto'g'ri murojaat shakli ijtimoiy noqulaylik yoki kommunikativ muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkin.

O'zbek tilida:

Yosh va maqom omili ustuvor.

Kollektivlik va ierarxik hurmat kuchli.

Qarindoshlik modeli kengaytirilgan.

Turk tilida:

Individual identifikatsiya kuchliroq.

Kasbiy murojaat faol.

Norasmilik tezroq shakllanadi.

Bu farqlar chet tilini o'rganishda pragmatik kompetensiya yetishmovchiligiga sabab bo'lishi mumkin.

Muhokama

Murojaat shakllari til tizimining eng muhim pragmatik komponentlaridan biri bo'lib, ular nafaqat grammatik munosabatni, balki ijtimoiy masofa, hurmat darajasi, yosh, maqom va madaniy qadriyatlarni ham ifodalaydi. Turk va o'zbek tillarida murojaat birliklari umurturkiy ildizga ega bo'lsa-da, tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy tuzilma va mentalitet ta'sirida ularning qo'llanilishida muayyan tafovutlar shakllangan. Shu sababli murojaat shakllarini o'qitish jarayoni faqat morfologik yoki leksik birliklarni o'rgatish bilan cheklanmasligi, balki pragmatik va madaniy kontekstni ham qamrab olishi zarur.

Chet tilini o'qitish metodikasida kommunikativ kompetensiya tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Bu kompetensiya tarkibiga grammatik, sotsiolingvistik, pragmatik va diskursiv ko'nikmalar kiradi. Ayniqsa, murojaat shakllari sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyaning asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Agar talaba "sen/siz" oppozitsiyasini yoki unvon asosidagi murojaatlarni kontekstga mos ravishda qo'llay olmasa, kommunikativ muvaffaqiyatsizlik yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun murojaat birliklarini o'qitishda tizimli metodik yondashuv zarur.

1-Jadval.

Murojaat shakllarini o'qitishning metodik tamoyillari

№	Metodik tamoyil	Mazmuni	Amalga oshirish usullari	Shakllanadigan kompetensiya
1	Pragmatik kompetensiyani shakllantirish	Talabalar murojaat shakllarining nafaqat grammatik tuzilishini, balki ularning kontekstual va ijtimoiy qo'llanilishini o'rganadilar	Rol o'yinlari, dialog modellari, situatsion mashqlar, kommunikativ vaziyatlar	Pragmatik va kommunikativ kompetensiya
2	Madaniyatlararo taqqoslash	Turk va o'zbek tillaridagi murojaat birliklarini qiyoslash orqali ijtimoiy va madaniy tafovutlarni anglash	Kontrastiv tahlil, "sen/siz" qo'llanilishini taqqoslash, qarindoshlik atamaları funksiyasini o'rganish, rasmiy–norasmiy muloqotni solishtirish	Madaniyatlararo va sotsiolingvistik kompetensiya
3	Autentik materiallardan foydalanish	Real nutq namunalarida murojaat shakllarining tabiiy qo'llanilishini o'rganish	Seriallar, intervyular, rasmiy nutqlar, kundalik suhbatlar, video va audio materiallar tahlili	Diskursiv va pragmatik kompetensiya

№	Metodik tamoyil	Mazmuni	Amalga oshirish usullari	Shakllanadigan kompetensiya
4	Diskursiv tahlil	Talabalar real matnlarda murojaat birliklarini aniqlab, ularning ijtimoiy va kommunikativ vazifasini tahlil qiladilar	Matn tahlili, nutq vaziyatini aniqlash, ijtimoiy rol va maqomni belgilash	Analitik va diskursiv kompetensiya

Quyidagi jadvalda murojaat shakllarini o'qitishning asosiy metodik tamoyillari, ularning mazmuni, amalga oshirish usullari va shakllanadigan kompetensiya turlari tizimli ravishda ko'rsatilgan.

Jadvalda birinchi tamoyil — pragmatik kompetensiyani shakllantirish — murojaat shakllarining kontekstual qo'llanishiga urg'u beradi. Bu yondashuv talabalarni real kommunikativ vaziyatlarda to'g'ri murojaat tanlashga o'rgatadi. Rol o'yinlari va situatsion mashqlar orqali talaba ijtimoiy rol va maqomni hisobga olgan holda nutq qurishni mashq qiladi.

Ikkinchi tamoyil – madaniyatlararo taqqoslash, kontrastiv tahlilga asoslanadi. Turk va o'zbek tillaridagi “sen/siz” qo'llanish doirasi, qarindoshlik atamalarining ijtimoiy vazifasi hamda rasmiy va norasmiy muloqot chegaralarini qiyoslash orqali talabalarda sotsiolingvistik sezgirlik rivojlanadi. Bu usul madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishda ayniqsa muhimdir.

Uchinchi tamoyil – autentik materiallardan foydalanish, real nutq namunalariga tayangan holda o'qitishni nazarda tutadi. Seriallar, intervyular va rasmiy nutqlarda murojaat shakllarining tabiiy qo'llanilishi tahlil qilinadi. Bu yondashuv nazariy bilimni amaliy nutq bilan bog'laydi.

To'rtinchi tamoyil – diskursiv tahlil, murojaat birliklarining matn ichidagi funksional rolini o'rganishga qaratilgan. Talabalar murojaat shakllarining nutq strategiyasidagi o'rnini, ijtimoiy masofa va kommunikativ maqsad bilan bog'liqligini aniqlaydilar. Bu esa analitik tafakkur va diskursiv kompetensiyani rivojlantiradi.

Umuman olganda, jadvalda keltirilgan metodik yondashuvlar murojaat shakllarini o'qitishda integrativ modelni taklif etadi. U grammatik bilim, pragmatik sezgirlik va madaniy tafakkurni uyg'unlashtirgan holda talabalarning to'laqonli kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Turk va o'zbek tillaridagi murojaat shakllari umumiy turkiy asosga ega bo'lsa-da, tarixiy va madaniy omillar ularning qo'llanishida sezilarli tafovutlarni yuzaga keltirgan. O'zbek tilida kollektivlik va ierarxik hurmat kuchli namoyon bo'lsa, turk tilida individual identifikatsiya va kasbiy murojaat modeli faolroq.

Murojaat birliklarini o'qitishda faqat grammatik emas, balki pragmatik va madaniy komponentlarni ham integratsiya qilish zarur. Bu esa talabalar kommunikativ kompetensiyasini yanada samarali shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Doğan Aksan (1998). Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
2. Gururajao, S.M., Everstova, V., Potekhina, E., Moydinova, E., Nikulushkin, A., & Muracova, N. (2025, April). Assessing Academic Achievement in Adaptive Learning. In Computer Science On-line Conference (pp. 445-453). Cham: Springer Nature Switzerland.
3. Moydinova EK. Developing communicative competence in foreign language education. Western European Journal of Linguistics and Education. 2024 Apr;2(4):66.
4. Türk Dil Kurumu (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.
5. Yuldashova, N.M., Moydinova, E.K., Abdullayeva, D. M., Atakulova, E. T. S., Kayumova, G. A., Turgunova, F. M., & Xakimjonova, M. E. (2025). A COMPETENCY-BASED INTEGRATIVE FRAMEWORK FOR TEACHING ORAL COMMUNICATION IN TERTIARY EDUCATION. Lex Localis, 23(S6), 3504-3511.
6. Ziya Gökalp (1923). Türkçülüğün Esasları. İstanbul: Türk Yurdu Yayınları.